

Ἡ παράστασις τοῦ Πυθαγόρου νὰ γρατῆ κιθάραν προῆλθεν ἐκ τῆς περὶ μουσικῆς διδασκαλίας του, καθ' ἣν ἡ μουσικὴ γεννᾷ κάθαρσιν καὶ θεραπείαν τῆς ψυχῆς, ὅπως ἡ ἰατρικὴ γεννᾷ θεραπείαν τοῦ σώματος ¹. Τὰ ἀναγραφόμενα ἠθικά του παραγγέλματα ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τὰ «Χρυσᾶ Ἔπη», νεοπυθαγόρειον ἔργον τοῦ πρώτου π.Χ. αἰῶνος ².

Εἰς τὸ Dom τοῦ Limburg an der Lahn ὑπάρχουν ὕδατογραφίαι Φιλοσόφων καὶ Σιβυλλῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι παλαιότεραι τοῦ Dom τῆς Ulm.

Β. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Ι. ΑΙ ΙΔΕΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Εἰς τὴν πρώτην μελέτην περὶ τοῦ παρόντος θέματος διετυπώσαμεν τὴν γνώμην, ὅτι τοῦτο εἶναι γέννημα τῆς πρώτου χριστιανικῆς συνειδήσεως, ὅτε ἐδιδάχθη, ὅτι ἡ θρησκευτικότης τῶν Ἑλλήνων Φιλοσόφων εἶναι μία μορφή ἀποκαλύψεως.

Μεθ' ὅσα συμπληρωματικὰ ἐξεθέσαμεν, ἀγόμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἀφετηρία τοῦ φαινομένου δέον νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τοὺς Ἑλληνιστικούς χρόνους καὶ τὰ ἐκεῖθεν πηγάσαντα πνευματικὰ ρεύματα.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατάλυσις τῆς Περσικῆς κυριαρχίας εἰς τὰς χώρας τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἐγέννησε συμπαθείας πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν ³. Ἐπὶ τῶν Διαδόχων καὶ Ἐπιγόνων διαμορφώνεται μία ἑλληνίζουσα ἀντίληψις περὶ ζωῆς, τὴν ὁποίαν οἰκείουσιν ἐκουσίως οἱ γηγενεῖς κάτοικοι τῶν περιοχῶν. Θέλουν νὰ ἑλληνίζουσιν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ εἰς τὰς ιδέας καὶ εἰς τὸν τρόπον ζωῆς. Τοῦτο ἐνισχύθη ἀπὸ τὴν ἴδρυσιν πλήθους πόλεων ἑλληνικῶν ἐκεῖ, ὠργανωμένων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ τῇ Μακεδονίᾳ. Δὲν ἦσαν μόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Πέργαμος, ἀλλὰ πλῆθος ἄλλαι. Εἰς τὴν Παλαιστίνην ἰδρύθησαν ἡ Φιλαδέλφεια, ἡ Ἐδεσσα αἱ Αἰγαί, ἡ Σελεύκεια, τὰ Γάδαρα, ἡ Ἀμαθοῦς, ἡ Πανιάς, ἡ Ἐμεσσα, ἡ Ἰάμνεια, ἡ Σεπφορίς, ἡ Ἰππος, τὸ Δῖον, ἡ Πέλλα, ἡ Σκυθόπολις, ἡ Νίσηβις καὶ ἄλλαι. Αὗται ἡμιλλῶντο νὰ ἰδρύουσιν Γυμνάσια καὶ Ἐφηβεῖα, ὅπου προσήρχοντο οἱ γηγενεῖς νέοι διὰ νὰ λάβουν ἑλληνικὴν ἀγωγὴν καὶ παιδείαν.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ Ἱερουσαλήμ ἐπὶ Ἀντιόχου

1. Παράβ. Ἐκ τῶν Ἀριστοξένου Πυθαγορικῶν Ἀποφάσεων καὶ Πυθαγορικοῦ βίου (Die Fragmente der Vorsokratiker H. Diels, 9e Aufl. 1 bd σελ. 468).

2. Παράβ. στίχ. 10, 14, 33, 58, 7, 37.

3. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου περιγραφὴ τῆς λαμπρᾶς ὑποδοχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Ἱεροσολύμοις ὑπὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ἱερατείου (Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία, Βίβλος 11η, 327 - 346).

τοῦ Ἐπιφανοῦς 176 - 164 π.Χ.) ὁ ἀρχιερεὺς Ἰάσων ἔστειλε πρεσβείαν, ἵνα ζητήσῃ ἔγκρισιν ἰδρύσεως Γυμνασίου καὶ Ἐφηβείου ἐπὶ καταβολῇ ἀρκετῶν ταλάντων¹. Καὶ εἰς τὴν Σαμάρειαν μνημονεύεται ἐπίσης ὑπαρξίς ἐλληνικοῦ Γυμνασίου². Ὁ ἐλληνισμὸς τῶν φθάνει μέχρι σημείου νὰ ἐξελληνίζουν τὰ ἐβραϊκὰ τῶν ὀνόματα. Ὁ Ἰησοῦς μεταγράφεται εἰς Ἰάσωνα, ὁ Ἐλιακεὶμ εἰς Ἀλκιμον καὶ ὁ Ὀνίας εἰς Μενέλαον.

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐγκαθίστανται βαθμηδὸν ἑκατοντάδες χιλιάδες Ἰουδαίων, λαβόντες πολιτικά δικαιώματα παρὰ τῶν Πτολεμαίων. Οὗτοι ἀπέμαθον τὴν πατριὸν γλῶσσαν, δι' ὃ καὶ ἔνωρίς, ἤδη ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου (285 - 246 π.Χ.) μεταφράζεται εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἡ Πεντάτευχος τοῦ Μωυσέως, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Π. Δ., μέχρι τοῦ 150 π.Χ., τοῦτο ἐγένετο τῇ φροντίδι τῶν ἐλληνικῶν ἀρχῶν, ἵνα ἀναγινώσκουν καὶ κατανοοῦν οἱ Ἀλεξανδρινοὶ Ἰουδαῖοι τὰ ἱερά βιβλία τῆς θρησκείας τῶν (μετάφρασις τῶν Ο!).

Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἀποκτᾷ τώρα οἰκουμενικὴν ἀναγνώρισιν, λόγῳ τῆς ὑψηλῆς ἠθικῆς τῆς, τοῦ κάλλους τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς διὰ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καθάρσεως τῶν περὶ κόσμου, περὶ ἀνθρώπου, καὶ περὶ θεοῦ ἀντιλήψεων καὶ ἀρνήσεως τῶν μύθων καὶ δεισιδαιμονιῶν.

Οἱ Ἰουδαῖοι θέλουν τώρα νὰ προβάλλουν καὶ αὐτοὶ μίαν παράλληλον οἰκουμενικότητα τῶν ἔργων τῆς πατρίδας παραδόσεως. Ἰδίᾳ ἐξαπλοῦνται τὰ κείμενα τὰ καλούμενα Ἀγιογραφα, ἀπὸ τὰ ὅποια αἱ Παροιμίαι, ὁ Ἐκκλησιαστής καὶ ἡ Σοφία ἐμφανίζονται ὡς γραφέντα ἀπὸ τὸν ἔνδοξον βασιλέα τῶν Σολομῶντα.

Ὁ ἀναγνώστης τῶν βιβλίων τούτων ἀνευρίσκει εἰς αὐτὰ πολλὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐπιδράσεις ἐλληνικὰς. «Αἱ Παροιμίαι τοῦ Σολομῶντος», μία συλλογὴ ἀπαρτισθεῖσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, μὲ ὅσα μνημονεύουν περὶ εὐσεβείας, σοφίας, παιδείας, σωφροσύνης, ἐγγύτης, φιλίας, ὀργῆς, ὕβρεως, μαρτυροῦν γνῶσιν καὶ χρῆσιν τῶν ἀποφθεγμάτων τῶν Ἑπτὰ σοφῶν.

«Ὁ Ἐκκλησιαστής», ἔργον πάλιν εἰς τὸν Σολομῶντα ἀποδιδόμενον, γραφὲν τὸ 200 π.Χ., ἔχει ἔτι σαφεστέρας ἐλληνικὰς φιλοσοφικὰς ἐπιδράσεις. Τὰ ἐν ἀρχῇ «ματαιότης ματαιότητων τὰ πάντα ματαιότης³» καὶ τὰ ἐν τέλει τοῦ ἔργου «τέλος λόγου, τὸ πᾶν ἀκουε, τὸν θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ φύλασσε, ὅτι τοῦτο πᾶς ἄνθρωπος, ὅτι σύμπαν τὸ ποίημα ὁ Θεὸς ἄξει ἐν κρίσει, ἐν παντὶ παρεωραμένῳ, ἐὰν ἀγαθὸν καὶ ἐὰν πονη-

1. Παράβ. Μακκαβ. Β, 7 - 10, 12

2. Παράβ. Launey M., Recherches sur les armées Hellenistiques, Paris 1950,

t. II, p. 851.

3. Α, 2.

ρόν»¹, εἶναι ἀπηχήσεις στοϊκῶν ἀντιλήψεων, καθ' ἃς ἡ ζωὴ, ἡ ὑγεία, ἡ τιμὴ, ὁ πλοῦτος, ἡ πτωχεία εἶναι «ἀδιάφορα», ὅτι μόνον τὰ κατὰ λόγον εἶναι ἀγαθὰ, τὰ δὲ παρὰ τὸν λόγον εἶναι κακὰ καὶ ἁμαρτήματα καὶ ὅτι δι' ἀμφοτέρα ὑπάρχει ἀνταπόδοσις καὶ τίσις. Ὅσα δὲ λέγονται ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ περὶ «καιροῦ»², εἶναι ἐκθεσις μὲ πλατυρημοσύνην Πυθαγορείων ἰδεῶν³.

«Ἡ Σοφία Σολομῶντος», βιβλίον γραφὸν ἑλληνιστὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος ὑπὸ Ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαίου, γνώστου τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐμφανίζον τὴν σύνθεσιν Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ ὅλη σύνθεσις τοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξύμνησιν τῆς σοφίας, ὡς ἀνωτάτης ὄντολογικῆς ὑποστάσεως καὶ δημιουργοῦ. «Ἡ πάντων τεχνίτις ἐδίδαξέ με σοφία,» λέγει. «Ἔστι γὰρ ἐν αὐτῇ πνεῦμα νοερόν, ἅγιον, μονογενές, πολυμερές, λεπτόν, εὐκίνητον, τρανόν, ἀμόλυντον, σαφές, ἀπήμαντον, φιλάγαθον, ὀξύ, ἀκώλυτον, εὐεργετικόν, ἀμέριμνον, παντοδύναμον, πανεπίσκοπον καὶ διὰ πάντων χωροῦν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν, λεπτοτάτων»⁴ Τὸ χωρίον τοῦτο φέρει εἰς τὴν μνήμην μας, ὅσα λέγονται περὶ καλοῦ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος⁵. Περαιτέρω τονίζεται, ὅτι ἡ σοφία «σωφροσύνην καὶ φρόνησιν ἐκδιδάσκει καὶ δικαιοσύνην καὶ ἀνδρείαν»⁶. Τοῦτο τὸ χωρίον ὅμως ὑποδηλοῖ τὰς τέσσαρας πλατωνικὰς ἀρετάς. Ἐχομεν ὅμως καὶ παράθεσιν ἑλληνικῶν κειμένων αὐταῖς λέξεσι. «Σκιᾶς πάροδος ὁ βίος ἡμῶν», λέγει

1. IB, 13 - 14.

2. «Τοῖς πᾶσι χρόνος καὶ καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι ὑπὸ τὸν οὐρανόν. Καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν, καιρὸς τοῦ φυτεῦσαι καὶ καιρὸς τοῦ ἐκτίλαι τὸ πεφυτευμένον, καιρὸς τοῦ ἀποκτεῖναι καὶ καιρὸς τοῦ ἰάσασθαι, καιρὸς τοῦ καθελεῖν καὶ καιρὸς τοῦ οἰκοδομεῖν, καιρὸς τοῦ κλαῦσαι καὶ καιρὸς τοῦ γελάσαι, καιρὸς τοῦ κόψεσθαι καὶ καιρὸς τοῦ ὀρχήσασθαι (Ἐκκλησιαστικῆς Γ. 1 - 5).

3. «Εἶναι δὲ ποικίλην τινὰ καὶ πολυειδῆ τὴν τοῦ καιροῦ χρείαν· καὶ γὰρ τῶν ὀργιζομένων καὶ θυμουμένων τοὺς μὲν εὐκαίρως τοῦτο ποιεῖν, τοὺς δὲ ἀκαίρως, καὶ πάλιν αὐτῶν ὀρεγομένων τε καὶ ἐπιθυμούντων καὶ ὀρμώντων ἐφ' ὅτιδὴποτε τοῖς μὲν ἀκολουθεῖν καιρόν, τοῖς δὲ ἀκαιρίαν. Τὸν αὐτὸν εἶναι λόγον καὶ περὶ τῶν ἄλλων παθῶν τε καὶ πράξεων καὶ διαθέσεων καὶ ὁμιλιῶν καὶ ἐντεύξεων». (Ἐκ τῶν Ἀριστοξένου Πυθαγορικῶν ἀποφάσεων 1 - 4, Diels Fragmente v. I σ. 470).

4. Κεφ. Ζ 21 - 23.

5. «Πρῶτον μὲν αἰεὶ ὄν (τὸ καλόν) καὶ οὔτε γιγνόμενον, οὔτ' ἀπολλύμενον, οὔδ' αὐξανόμενον, οὔτε φθίνον, ἔπειτα οὐ τῆ μὲν καλόν, τῆ δ' αἰσchrόν, οὐδὲ τοτέ μὲν, τοτέ δ' οὐ, οὐδὲ πρὸς μὲν τὸ καλόν, πρὸς δὲ τὸ αἰσchrόν, οὔδ' ἔνθα μὲν καλόν, ἔνθα δὲ αἰσchrόν» (Συμποσ. 112).

6. Σοφ. Σολ. Η, 7.

ὁ ἰουδαῖος συγγραφεὺς¹. Τοῦτο ὅμως εἶναι τὸ Πινδαρικὸν «σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος»². Τὰ λεγόμενα περὶ «γεώδους σκήνους»³ συνάπτονται πρὸς τὰς Πυθαγορείους ιδέας, ποὺ μᾶς παρατίθενται ἐν «Τιμαίῳ Λοκρῶ» (100).

Ἔτερον ἰουδαϊκὸν κείμενον τῆς περιόδου ταύτης, ἡ «Σοφία Σειράχ», συγγραφεῖσα περὶ τὸ 190-180 π.Χ. πιθανῶς ἐν Παλαιστίνῃ, ἐκφράζουσα τὴν περιοδικότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ρῆσιν «ὡς φύλλον θάλλον ἐπὶ δένδρου δασέος, τὰ μὲν καταβάλλει, ἄλλα δὲ φύει, οὕτως γενεὰ σαρκὸς καὶ αἵματος ἢ μὲν τελευτᾷ ἑτέρα δὲ γεννᾶται»⁴, ἐπαναλαμβάνει τὸ τῆς Ἰλιάδος «οἴη περ φύλων γενεῆ, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν· φύλλα τὰ μὲν τ' ἀνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη τηλοθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὠρη· ὡς ἀνδρῶν γενεῆ ἢ μὲν φύει ἢ δ' ἀπολήγει»⁵. Μαρτυρεῖται δὲ χρῆσις τῆς Ἰλιάδος ὡς μέτρου συγκρίσεως ὕψους διὰ κείμενον τῆς Π.Δ. κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, εἰς τὸ «Περὶ ὕψους» ἔργον ἀνωνύμου συγγραφέως τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος, ὅστις γράφει. «Ταύτη (τῇ περιγραφῇ τῆς Ἰλιάδος διὰ τὴν Θεομαχίαν) καὶ ὁ «τῶν ἰουδαίων θεσμοθέτης, οὐχ ὁ τυχὼν ἀνὴρ, ἔπειδὴ τὴν τοῦ θεοῦ δύναμιν κατὰ τὴν ἀξίαν ἐχώρησε καξέφηενεν εὐθὺς ἐν τῇ εἰσβολῇ γράψας τῶν νόμων. «Εἶπεν ὁ Θεός» φησι· τί; «Γενέσθω φῶς, καὶ ἐγένετο· γενέσθω γῆ, καὶ ἐγένετο»⁶.

Ὁ ἰουδαῖος φιλόσοφος Φίλων (20 π.Χ. - 40 μ.Χ.), χρησιμοποιοῦν τὴν ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν εἰσαχθεῖσαν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν, ἀναζητεῖ πλατωνικὰς ιδέας εἰς τὴν Πεντάτευχον τοῦ Μωυσέως, μέχρι τοῦ σημείου νὰ λεχθῇ περὶ αὐτοῦ ὅτι «ἡ Φίλων πλατωνίζει ἢ Πλάτων φιλωνίζει».

Ἐφ' ὅσον ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἀπέκτησεν οἰκουμενικὴν ἀναγνώρισιν, ἀναζητεῖται τῶρα ἀνάλογον καὶ διὰ τὴν ἰουδαϊκὴν γραπτὴν παράδοσιν. Ὁ Ἡσαΐας ἀντιπροβάλλεται μὲ τὴν πρόρρησίν του, ὅτι ἐκ τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί θὰ ἀνθήσουν ιδέαι, ἐξ ὧν θὰ προήρχετο ὁ οἰκουμενισμὸς τῆς εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀληθείας⁷. Ἴσως ἐκεῖθεν προήλθεν ὁ τύπος

1. Αὐτόθι Β. 5.

2. Πινδ. Πυθ. VIII, 96.

3. Σοφ. Σολ. Θ. 14 - 19.

4. Σοφ. Σειρ. ΙΔ 18.

5. Ἰλιάδος Ζ 146 - 149.

6. Περὶ ὕψους θ. 9

7. Ὁ Ἡσαΐας λέγει. «Καὶ ἐξελεύσεται ράβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαί καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ρίζης ἀναβήσεται, καὶ ἀναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν πνεῦμα Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέσεως, πνεῦμα βουλῆς καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας· ἐμπλήσει αὐτὸν πνεῦμα φόβου Θεοῦ .... Καὶ ἔσται δικαιοσύνη ἐξωσμένος τὴν ὀσφύν αὐτοῦ καὶ ἀληθεία εἰλημένος τὰς πλευράς. Καὶ συμβοσκηθήσεται λύκος μετ' ἄρνός, καὶ πάρδαλις συναναπαύσεται ἐρίφῳ, καὶ μοσχάριον καὶ ταῦρος καὶ λέων ἅμα βοσκηθήσονται, καὶ παιδίον μικρὸν ἄξει αὐτούς» (Ἡσαΐου ΙΑ Ι - 6).

συμβολισμοῦ τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί¹ μὲ τὴν περὶ αὐτὸν χορείαν τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, οἵτινες προσδιορίζονται ἀπὸ τὰς ἐν τοῖς Ἀγιογράφοις μνείας. Δὲν ἦτο ὁμως ἡ μόνη πηγή, διότι τὰ κείμενά των ἐμελετῶντο ἐντὸς ὀλοκλήρου τοῦ μεσοανατολικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ χώρου ἀδιαλείπτως, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν παρατεθεισῶν ἐξεικονίσεων.

II. Αἱ Παραλλαγαι τῶν ἐξεικονίσεων

Αἱ παραλλαγαι τῆς ἐξεικονίσεως τῶν φιλοσόφων, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν εἰκόνων ποὺ παρεθέσαμεν τόσον εἰς τὴν πρώτην μελέτην μας, ὅσον καὶ εἰς τὴν παροῦσαν, εἶναι πλείονες. Ἐν πρώτοις ἔχομεν εἴτε συνολικὰς παραστάσεις, εἴτε μεμονωμένους φιλοσόφους. Ἐχομεν λόγια εἰληταρίων εἴτε ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἔργων των, εἴτε ἀπὸ μεσαιωνικὰ ἀπόκρυφα, εἴτε ἀπὸ ἐξ ἀναμνήσεως μεταπλασμένα στοιχεῖα, εἴτε ἐκ παραναγνώσεως λόγῳ τοῦ ὀλιγογραμμάτου τοῦ ζωγράφου. Αἱ ἐξεικονίσεις προσδιορίζονται ἀκόμη ἀπὸ τὰς προτιμήσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν κύκλων ἐκάστης περιοχῆς. Αὐτοὶ συμβουλεύουν τοὺς ζωγράφους ποῖον φιλόσοφον νὰ παραστήσουν καὶ ποῖα λόγια νὰ ἀναγράψουν. Ἀρκεταὶ παραλλαγαι προῆλθον ἀπὸ παραναγνώσεις λόγῳ φθορᾶς τῶν παλαιότερων προτύπων.

Αἱ παραλλαγαι εἶναι ἐκδήλως διάφοροι ἐν τῷ ἐλληνικῷ χώρῳ, ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ ἐξεικονίσεις ἐγένοντο εἰς κέντρα παιδείας, τόσον ἐν τῷ ἐλληνικῷ ὅσον καὶ ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ χώρῳ.

Ἰδιάζον στοιχεῖον εἶναι, ὅτι ἡ περιοχή τῆς Ἠπείρου ἐμφανίζει τὰς περισσοτέρας ἐξεικονίσεις, προσέτι δέ, ὅτι ἠπειρῶται ζωγράφοι ἐζωγράφισαν ἀρκετὰς ἐκκλησίας μὲ φιλοσόφους εἰς ἄλλας περιοχάς. Οὕτω εἰς τὴν Ἠπειρον ἔχομεν εἰς τὴν Μονὴν τῶν Φιλανθρωπινῶν, τὴν Μονὴν τῆς Βελλᾶς καὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιον Νεγάδων. Ἠπειρῶται ὁμως ζωγράφοι μαρτυροῦνται ρητῶς διὰ τὸν Προφήτην Ἠλίαν Σιατίστης καὶ διὰ τὸν Ἅγιον Νικόλαον Τσαριτσάνης. Ἐπίσης εἶναι λίαν πιθανὸν αἱ εἰκόνες τοῦ Arbanassi τῆς Βουλγαρίας νὰ ἔγιναν ἀπὸ ἠπειρώτας, διότι τὸ ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ σημαίνει «Ἀρβανιτοχώρι», ἀφοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ ἐξ Ἠπείρου προερχόμενοι ἐκαλοῦντο συχνὰ μὲ τὸ γενικὸν ὄνομα Ἀρβανίτες². Τέλος αἱ ἐξεικονίσεις ἐν τῇ Παλαιᾷ Σερβίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ, εἰς τὰς ὁποίας

1. Τὴν Ρίζαν τοῦ Ἰεσσαί κηρύττει καὶ ὁ Παῦλος γράφων «Ἔσται Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν ἐθνῶν· ἐπ' αὐτῷ ἔθνη ἐλπιούσιν». (Πρὸς Ῥωμαίους 15, 12).

2. Παράβ. Κοσμᾶ Μυρτίλου Ἀποστολίδου, Ὁ Στενήμαχος, Ἀθῆναι 1962 σελ. 125.

ἀναγράφεται πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ φιλοσόφου ἢ λέξις «Ἕλληνα», ἐνθουμίζουσαν ἠπειρωτικὰς ἀφειτηρίας.

Τὰ δεδομένα ταῦτα ἴσως νὰ εἶναι ἐπακόλουθον ἐντονωτέρας διαδόσεως Ἑλληνιστικῶν, Ἰουδαϊκῶν, καὶ Χριστιανικῶν ἰδεῶν ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ἠπείρου. Ἐχομεν δὲ τοιαῦτα στοιχεῖα, τὰ ἑξῆς. Ὁ Ἐπίκτητος, ζήσας τὸ 50 - 130 μ.Χ. ἐδίδασκεν εὐφῆμως φιλοσοφίαν εἰς Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου. Ἡ πόλις αὕτη ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης του κατὰ τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ἀκτίου ἠϋξήθη ταχέως εἰς ὠραίαν καὶ πλουσίαν, μὲ λαμπρὰ ἱερά, γυμνάσιον, στάδιον καὶ ἀθλητικοὺς ἀγῶνας ἀνά πενταετίαν¹, ἐλκύουσα λόγῳ καὶ τῆς θέσεως τῆς σπουδαίας προσωπικότητος. Ὁ Παῦλος εἰς τὰς ἐπιστολάς του μνημονεύει, ὅτι τὴν εἶχεν ἐκλέξει, ἵνα παραχειμάσῃ καὶ ἐκάλει ἐκεῖ τοὺς συνεργάτας του ἐν τῷ ἀποστολικῷ ἔργῳ νὰ ἔλθουν ἐκεῖ νὰ τὸν συναντήσουν. Τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἐπραγματοποιήθη, ὡς συνάγεται ἐκ χωρίων τῶν ἐπιστολῶν του².

Διδάσκων ἐν Νικοπόλει ὁ Ἐπίκτητος εἶχε πολλοὺς ἀξιολόγους μαθητάς. Ἐκ τούτων ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς μᾶς διέσωσε τὰς παραδόσεις του δημοσιεύσας αὐτάς ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπικτήτου Διατριβαί». Ἡ ἐκτίμησις τοῦ ἔργου τούτου ἤδη ἅμα τῇ δημοσιεύσει του ἦτο μεγάλη, ἀφοῦ ὁ ἐξαίρετος ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Μάρκος Αὐρήλιος, ἑλληνοτραφῆς καὶ φιλόσοφος ὁ ἴδιος, ὁμολογεῖ εἰς τὸ ἔργον του «Εἰς ἑαυτόν», ὅτι ἐθεώρει εὐνοϊαν τῆς μοίρας του «τὸ ἐντυχεῖν τοῖς Ἐπικτητείοις ὑπομνήμασι»³.

Ὁ Ἐπίκτητος θεωρεῖται συνήθως στωϊκὸς φιλόσοφος. Τὰ διασωθέντα ὅμως κείμενά του μαρτυροῦν, ὅτι εἶχε καὶ Πυθαγορείους, Σωκρατικὰς, Πλατωνικὰς καὶ Ἀριστοτελικὰς ἰδέας. Πυθαγόρειον εἶναι τὸ ἐν τῇ τρίτῃ⁴ καὶ τῇ τετάρτῃ⁵ Διατριβῇ παρατιθέμενον: «Μηδ' ὕπνον μαλακοῖσιν ἐπ' ὄμμασι προσδέξασθαι πρὶν τῶν ἡμερινῶν ἔργων λογίσασθαι ἕκαστα. Πῆ παρ ἔβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δεὸν οὐκ ἐτελέσθη; Ἀρξάμενος δ' ἀπὸ τοῦδε ἐπέξιθι· καὶ μετέπειτα δειλὰ μὲν ἐκπρήξας ἐπιπλήσσειο, χρηστὰ δὲ τέρπου». Τοῦτο εὔρηται εἰς τὸ νεοπυθαγόρειον ἔργον «Χρυσᾶ Ἐπη (40 - 44)» τοῦ 1ου π. Χ. αἰῶνος. Νεοπυθαγορείους ἰδέας ἐπίσης ἐκφράζει τὸ χωρίον. «Ἐπὶ τούτοις δὲ μεμνήσθαι τίνες ἐσμὲν καὶ τί ἡμῖν ὄνομα, καὶ πρὸς τὰς δυνάμεις τῶν σχέσεων πειρᾶσθαι τὰ καθήκοντα ἀπευθύνειν· τίς καιρὸς ὠδῆς, τίς καιρὸς παιδιᾶς, τίνων παρόντων· τί ἔσται ἀπὸ τοῦ πράγματος· μή τι καταφρονήσωσιν ἡμῶν (οἱ) συνόντες,

1. Στράβωνος Γεωγραφικὰ VII 7, 6.

2. Παράβ. Πρὸς Τίτον 3. 12. Πρὸς Τιμόθεον Β' 4, 11, Πρὸς Ρωμαίους 15, 18, 19.

3. Βιβλίον Α. 7.

4. 10, 1 - 3.

5. 6, 33.

μή τι ἡμεῖς αὐτῶν. Πότε σκῶψαι καὶ τίνας, πότε καταγελάσαι καὶ ἐπὶ τίνι; Πότε συμπεριενεχθῆναι καὶ τίνι, καὶ λοιπὸν ἐν τῇ συμπεριφορᾷ πῶς τηρῆσαι τὸ αὐτοῦ; Ὅπου δ' ἂν ἀπονεύσης ἀπὸ τινος τούτων, εὐθὺς ζημία, οὐκ ἔξωθὲν ποθεν, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς ἐνεργείας»¹.

Παρ' Ἑπικτήτῳ γίνεται μνεία πλεονάκις περὶ «θεοῦ πατρός». Εἰς τὸ Α. βιβλίον τῶν Διατριβῶν εἰς τὸ κεφάλαιον γ τὸ ἐπιγραφόμενον «Πῶς ἂν τις ἀπὸ τοῦ τὸν θεὸν πατέρα εἶναι τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τὰ ἐξῆς ἐπέλθοι» σημειώνει: «Εἴ τις τῷ δόγματι τούτῳ συμπαθῆσαι κατ' ἀξίαν δύναίτο, ὅτι γεγόναμεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πάντες προηγουμένως καὶ ὁ θεὸς πατὴρ ἐστὶ τῶν τ' ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν, οἶμαι ὅτι οὐδὲν ἀγενές οὐδὲ ταπεινὸν ἐνθυμηθήσεται περὶ ἑαυτοῦ». Τὴν ιδέαν του ταύτην περὶ θεοῦ πατρός ἀνάγει εἰς τὸν Σωκράτην γράφων: «Εἰ ταῦτά ἐστὶν ἀληθῆ τὰ περὶ συγγενείας τοῦ θεοῦ καὶ ἀνθρώπων λεγόμενα ὑπὸ τῶν φιλοσόφων², τί ἄλλο ἀπολείπεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ τὸ τοῦ Σωκράτους μηδέ ποτε πρὸς τὸν πυθόμενον ποδαπός ἐστὶν εἰπεῖν, ὅτι Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, ἀλλ' ὅτι κόσμιος; ... Ὁ τοῖνυν τῇ διοικήσει τοῦ κόσμου παρακολουθηκῶς καὶ μεμαθηκῶς, ὅτι τὸ μέγιστον καὶ κυριώτατον καὶ περιεκτικώτατον πάντων τούτο ἐστὶ σύστημα τὸ ἐξ ἀνθρώπου καὶ θεοῦ³, ἀπ' ἐκείνου δὲ τὰ σπέρματα καταπέπτωκεν οὐκ εἰς τὸν πατέρα τὸν ἑμὸν μόνον οὐδ' εἰς τὸν πάππον, ἀλλ' εἰς ἅπαντα μὲν τὰ ἐπὶ γῆς γεννώμενά τε καὶ φυόμενα, προηγουμένως δ' εἰς τὰ λογικά, ὅτι κοινωνεῖν μόνον ταῦτα πέφυκεν τῷ θεῷ τῆς συναναστροφῆς κατὰ τὸν λόγον ἐπιπεπλεγμένα, διὰ τί μὴ εἶπη [τις] αὐτὸν κόσμιον; Διὰ τί μὴ υἱὸν θεοῦ; Διὰ τί δὲ φοβηθήσεται ἰτι τῶν γιγνομένων ἐν ἀνθρώποις»;⁴.

Ἀριστοτελικά εἶναι τὰ περὶ θεοῦ δημιουργοῦ σημειούμενα: «Καὶ μὴν ἐξ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς τῶν ἐπιτετελεσμένων ἀποφαίνεσθαι εἰώθαμεν, ὅτι τεχνίτου τινός πάντως τὸ ἔργον, οὐχὶ δ' εἰκῆ κατεσκευασμένον»⁵. Ἡ ιδέα αὕτη περιέχεται εἰς ἓν ἀπόσπασμα τοῦ «Περὶ Φιλοσοφίας» διαλόγου τοῦ Ἀριστοτέλους, παρατιθέμενον ὑπὸ τοῦ Φίλωνος ἐν τῷ ἔργῳ «Περὶ ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν»⁶.

1. Διατρ. IV 12, 16 - 18. Παράβ. Ἀριστοξένου περὶ Βίου Πυθαγορικοῦ 1 - 4 (Fragment. Diels v. I σ. 470).

2. Περὶ θεοῦ πατρός ποιεῖται μνείαν καὶ ἡ Σοφία Σολομῶντος (B. 16) λέγουσα. «Εἰς κίβδηλον ἐλογίσθημεν αὐτῷ (τῷ δικαίῳ) καὶ ἀπέχεται τῶν ὁδῶν ἡμῶν ὡς ἀπὸ ἀκαθαρσιῶν· μακαρίζει ἔσχατα δικαίων καὶ ἀλαζονεύεται πατέρα Θεόν».

3. Παράβ. Ξεν. Ἀπομν. I 4, 2 - 8.

4. Διατρ. A 9, 1, 4-5.

5. Διατριβὴ A. 6, 7.

6. «Ὡσπερ γὰρ εἴ τις ἴδοι δεδημιουργημένην οἰκίαν ἐπιμέλῳ προπυλαίῳις σταῖς ἀνδρῶσι γυναικῶιτισι τοῖς ἄλλοις οἰκοδομήσασιν, ἐννοίαν λήψεται τοῦ τεχνί-

Παρ' Ἐπικτήτῳ ἔχομεν ἐκφράσεις παραλλήλους πρὸς τὰ Ἀγιόγραφα βιβλία τῆς Π. Δ., ὅπως: «Ἄτε οὖν πολλοῖς προσδεδεμένοι βαρούμεθα ὑπ' αὐτῶν καὶ καθελκόμεθα»¹. Τοῦτο μᾶς ἐνθυμίζει τὸ τῆς Σοφίας Σολομῶντος «Φθαρτὸν γὰρ σῶμα βαρύνει ψυχὴν καὶ βρίθει τὸ γεῶδες σκῆνος νοῦν πολυφρόντιδα»². Προσέτι τὸ αὐτὸ γράφει καὶ ὁ Παῦλος λέγων: «Καὶ γὰρ οἱ ὄντες ἐν τῷ σκῆναι στενάζομεν βαρούμενοι, ἐφ' ᾧ οὐ θέλομεν ἐκδύσασθαι, ἀλλ' ἐπενδύσασθαι, ἵνα καταποθῆ τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς»³. Σημειωτέον, ὅτι μνημονεύει ὁ Ἐπικτήτος καὶ τοὺς Ἰουδαίους, οἱ ὅποιοι θὰ εἶχον παροικίαν ἐν Νικοπόλει⁴ καὶ τοὺς Χριστιανούς τοὺς ὁποίους ὀνομάζει Γαλιλαίους⁵.

Τὰ σπέρματα ἅτινα εἶδομεν καταβαλλόμενα ὑπὸ τῆς διδασκαλίας του θὰ ἐσυνέχισον καρποφοροῦντα μεταξὺ τῶν Νικοπολιτῶν καὶ λοιπῶν Ἡπειρωτῶν, διότι ἡ Νικόπολις ἔζησεν ὡς κέντρον πολιτιστικὸν ἐπὶ χίλια ἔτη. Ἡκολεύθησαν ἐπιδρομαὶ βαρβάρων αἱ ὁποῖαι τὴν κατέστρεψαν. Τὸ πνεῦμα ὁμῶς ἐπιζῆ τῆς ὕλης. Δὲν εἶναι ἀπίθανον αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι παραλληλότητες ἰδεῶν νὰ εὔρον εἰς τοὺς ἔπειτα χρόνους ἔκφρασιν διὰ τῶν εἰς ἐκκλησίας ἐξεικονίσεων ἐλλήνων φιλοσόφων.

Ἐν παραμένει βέβαιον, ὅτι ὁ συμβολισμὸς διὰ τῶν εἰκόνων ἀνακινεῖ ἀδιαλείπτως πνευματικὰς ἀναζητήσεις ἐνισχυούσας τὰ θεμέλια καὶ τὴν ὑποδομὴν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.—

του, οὐ γὰρ ἄνευ τέχνης καὶ δημιουργοῦ νομιεῖ τὴν οἰκίαν ἀποτελεσθῆναι, τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἐπὶ πόλεως καὶ νεῶς καὶ παντὸς ἐλάττονος ἢ μείζονος κατασκευάσματος οὕτω δὴ καὶ εἰσελθὼν τις ὡσπερ εἰς μεγίστην οἰκίαν ἢ πόλιν τόνδε τὸν κόσμον.. (Aristotelis Fragmenta ὑπὸ V, ROSE, Διάλογος περὶ Φιλοσοφίας, ἀπόσπ. 12).

1. Διατρ. I 1, 14

2. Σοφ. Σολ. Θ 14.

3. Πρὸς Κορινθίους Β. 5, 4.

4. Διατριβ. II 9, 20 - 21

5. Διατριβ IV 7, 6.